

протистояти власним внутрішнім негативним імпульсам і деструктивним зовнішнім впливам, а з іншого – розвивати систему позитивного законодавства, не виходячи за межі універсальних норм і принципів природного порядку речей і людської природи.

Yaroslava Stratiy

**SIGNIFICANCE OF DEFINITION *RECTA RATIO*
IN THE JURIDICAL CONCEPTIONS IN KYIV-MOHYLA
ACADEMY IN XVII–XVIII c.**

*This article is devoted to analyzing the definition of *recta ratio* and its role in forming sense of justice and law conceptions which took place in Kyiv-Mohyla's philosophical courses of XVII–XVIII centuries.*

Володимир Литвинов

**ЧИ БУВ ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ
РАННІМ ПРОСВІТНИКОМ?***

У контексті української духовної культури XVII-XVIII ст. розглядається діяльність відомого мислителя Теофана Прокоповича (1681–1736 рр.) як чільного представника епохи раннього Просвітництва в Україні, що обмежується часовими рамками – приблизно 1650-1750рр.

Просвітництво як філософська та ідейна течія поширювалося в Західній Європі у XVII–XVIII ст. і охопило фактично всі сфери культури, а тому цей період називають інколи «добою Просвітництва». Назва походить від безмежної віри людей того часу в перетворювальні можливості освіти. Просвітники боролися за поширення знання у всіх станах суспільства і відводили освіті виняткове місце у житті людства, в його русі до загального блага й справедливості. Однак слід зазначити, що під «освітою» вони розуміли не тільки поширення освіченості, знань, а й «просвіту розумів» у сенсі громадського й морального виховання, утвердження нового світогляду, «ширих»

* Редакція не поділяє концепцію автора, запропоновану у цій статті.

ідей про світ, суспільство, людину — на противагу «помилковим ідеям», забобонам і марновірствам старого світу. Історичним ґрунтом становлення просвітницької ідеології став інтенсивний розвиток наукових знань у XVII ст. Ідеал наукового знання, невіддільний від раціональності та оптимізму, сприяв реалізації можливостей пізнання. Важливою складовою просвітницької ідеології стала розробка суспільно-політичних теорій, зорієнтованих на розбудову раціонально організованого суспільства. Прямим попередником Просвітництва було Відродження. Просвітники багато в чому продовжували справу, почату гуманістами Відродження. Іншими словами, між ренесансним гуманізмом і Просвітництвом існує генеалогічний зв'язок — зв'язок між початковою й завершальною стадіями тривалого процесу ідеологічного розвитку. Щоправда, у цілому гуманісти, як справедливо зазначив Дмитро Наливайко, не виявляли особливої заклопотаності завтрашнім днем, тим часом як пафос Просвітництва, навпаки, «весь у програмі відновлення життя»¹.

Сьогодні початкову стадію розвитку Просвітництва виокремлюють і називають терміном «раннє Просвітництво», обмежуючи часовими рамками в сто років (1650–1750 pp.)². Справді, ранній етап Просвітництва багато чим відрізняється від Просвітництва другої половини XVIII ст. Він має чимало рис, притаманних гуманізові епохи Відродження та Реформації, оскільки, як зазначалося, теоретичні концепції просвітників є продовженням і розвитком ідей Відродження. Західноєвропейський гуманізм XV–XVI ст. уже був першою формою буржуазного просвітництва і набував розвитку саме у творах просвітників кінця XVIII ст.

Отже, своєрідність раннього Просвітництва — в тому, що воно є синтезом двох попередніх ідеологій — гуманізму епохи Відродження й Реформації. Представниками першого була переважно наукова й культурна еліта, яка належала до «пан'європейської республіки вчених» і гуртувалася в академіях (а не університетах!). Вони не дбали про ширення освіти поміж простолюду. Натомість реформатори дбали про освіту широкого загалу, але рівень цієї освіти обмежували вмінням прочитати самотужки Святе Письмо.

Ранньому Просвітництву притаманні такі особливості: вивільнення філософії з-під влади теології; посилений інтерес до природознавства; відхід від схоластики й догматизму в науці та від спекулятивного методу вивчення природи; популяризація знань, освіти серед широких верств суспільства; боротьба за світський характер усього суспільного життя; критичний перегляд Біблії; секуляризація церкви; толерантність; поява буржуазного світогляду; інтерес до внутрішнього життя людини; введення національних мов у науку замість традиційної ла-

¹ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — К., 1981. — С. 173–174.

² Winter E. Frühaufklärung. — Berlin, 1966; Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — К., 1984.

тини тощо³. Утвердження Просвітництва як виразника нового способу мислення відбувалося повільно, у сутичках із конфесіоналізмом та шляхом проникнення в християнську церкву. Останнє дає відповідь на питання, чому в XVII і першій половині XVIII ст. вождями раннього Просвітництва часом були духовні особи.

Що ж до України, то проблема періодизації Просвітництва тут повністю й нині не вирішена. Зародженням ідей Просвітництва в Україні деякі дослідники вважають час появи братств, у яких «подавали одне одному руку пізній Гуманізм і ранне Просвітництво. Тому й не дивно, що це привертало увагу видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського»⁴. Справді, братські школи прагнули охопити освітою якнайширші маси народу. Вони дбали також про всебічну світську освіту своїх вихованців. Ці дві найголовніші ознаки раннього Просвітництва й дають нам підстави вважати передумовою виникнення Просвітництва в Україні саме зародження братств, братських шкіл, тобто другу половину XVI ст. Але тоді цей прошарок був ще занадто тонким, аби пагони Просвітництва змогли розвинутися. Це стало можливим трохи згодом — у часи народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та незабаром після неї, коли український народ позбувся національного, релігійного й значною мірою соціального гніту. За свідченням сучасника — церковного діяча і письменника, уродженця Сирії Павла Алепського, який двічі проїжджав тоді через Україну, «всі вони (козаки. — *В. Л.*) за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати...»⁵.

Кінець XVII ст. позначився в Україні більшою політичною стабілізацією та припиненням загарбницьких нападів польської шляхти й кримських «людоловів». Театр воєнних дій перемістився поступово на південь і захід. Усе це позитивно вплинуло на економічне й соціально-політичне життя цієї частини України, на розвиток міст, торгівлі, промислів, мануфактур тощо. Як наслідок виникає нагальна потреба в освічених людях — учителях, лікарях, юристах, дипломатах, перекладачах, купцях, друкарях, людях, що знаються на військовій справі тощо. Звичайно, найбільшу роль у задоволенні цих потреб відіграла Києво-Могилянська академія, вихованці якої працювали в найрізноманітніших галузях суспільного й культурного життя, були сіячами освіти не тільки в Україні, а й по всій східній та південній Слов'янщині⁶.

³ Winter E. Frühaufklärung. — S. 54, 73; Берков П. Н. Основные вопросы изучения русского Просветительства // Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в. — М.—Л., 1961. — С. 9—10.

⁴ Берков П. Н. Основные вопросы изучения русского Просветительства. — С. 11; Компан О. Під опікою Клію // Вітчизна. — 1981, № 6. — С. 171—178; Winter E. Frühaufklärung. — Berlin, 1966.

⁵ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1897. — С. 2, 15.

⁶ Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — С. 31.

Виходячи з вищесказаного, періодом раннього Просвітництва в Україні також можна вважати другу половину XVII — першу половину XVIII ст., хоча деякі дослідники стверджують, що «по суті національний розвиток Просвітництва в Україні мав місце вже в першій половині 17 століття» і називають його репрезентантами Інокентія Гізеля, Йоаникія Галятовського, Юрія Немирича, Адама Зернікаву (Adam Zernykan/Zernikau, Adam Cernihivskyj)⁷. Характерною рисою вітчизняних ранніх просвітників було те, що вони не зупинялись на теоретичному обґрунтуванні користі освіти для розвитку суспільства, а вживали практичних заходів для поширення освіти серед широких мас народу. Багато зробили для поширення освіти в Україні та Росії шляхом заснування колегій та шкіл десятки тих вихованців Києво-Могилянської академії, які займали високі церковні та урядові посади, зокрема: Данило/Димитрій Туптало, Гавриїл Бужинський, Теофілакт Кролик, Сильвестр Кулябка, Гедеон Вишневський, Теофан Прокопович та ін. Усі вони діяли в дусі раннього Просвітництва, але найбільш колоритною постаттю серед них був Теофан Прокопович (1681-1736).

Думка про те, що освіта є основою історичного розвитку й суспільного добробуту, проходить через усі твори цього видатного українського мислителя, теолога й церковного діяча. Сфера освіти, на його думку, повинна охоплювати всю духовну культуру суспільства; він відносить сюди й філософію, і літературу, й історію, а також моральність, державно-правові науки й установи. Але при цьому впадає в око, що, говорячи про освіту, Прокопович на перше місце ставить не богослов'я або християнську етику, а математику, фізику й інші точні науки, — що відповідало потребам розвитку продуктивних сил країни, і в чому була зацікавлена буржуазія, що розвивалася⁸.

Популярною серед просвітників стає в цей час ідея залежності суспільного розвитку від поширення освіти. Особливе місце в цьому належить Теофану Прокоповичу, одному з попередників визначних просвітників 2-ї пол. XVIII ст., який також вважав освіту і знання справжнім джерелом могутності і добробуту людей. Так, уже в трагедокомедії «Володимир» (1705 р.) під виглядом боротьби християнства з поганством автор зображує актуальну на той час боротьбу Просвітництва з невіглаством, де перше в нього ототожнюється із прогресом, а друге — із застоєм. У суперечці з грецьким «філософом» невіглас-жрець Жеривол, не вміючи заперечити щось по суті, відповідає лише лайкою, криками та погрозами. Як князеві Володимирі, так і всім іншим стає зрозумілим, що це — від неосвіченості. Боротьба закінчується перемогою «філософа», тобто перемогою Просвітництва над невіглаством церковників. Говорячи про успіхи освіти, Прокопович радить не обмежуватися досягнутими успіхами й

⁷ Winter E. Frühaufklärung. — S. 330.

⁸ Нічик В. М. Феодан Прокопович. — М., 1977. — С. 111.

далі «научатися дій математичних, мистецтв фізичних, правил політичних», тому що «прямим навчанням освічена людина ніколи систості не має в пізнанні своєму...»⁹.

Багато думок про користь і необхідність освіти «для блага вітчизни» знаходимо, зокрема, у відомому творі Теофана Прокоповича «*Духовний Регламент*», просвітницький характер якого виявляється вже в кількох реченнях вступу: «Коли немає світла науки, церква не може мати доброго управління». «Світло» було улюбленим словом Прокоповича, що яскраво характеризує його як просвітника, який хотів ширити освіту, світло. Далі в цьому творі говориться, що ґрунтовна освіта дає всіляку користь вітчизні і є «немов коренем, чи насінням, або основою». Але при цьому, застерігає автор, треба пильно дивитися, щоб те навчання було справді добрим і ґрунтовним¹⁰.

Апологією освіти є й інший твір Прокоповича — «*Разговор гражданина из селянином да півцем или дячком церковним*». Тут автор у популярній діалогічній формі розтлумачує цитання про переваги знань над невіглаством. Селянина зображено впертим невігласом, який нічого не хоче знати й заявляє: «Батьки он наші не вмiли письма, а хліб достатній їли, і хліб тоді краще родив Бог, аніж тепер, коли грамотних ілатинників помножилося. Я й без письма хліб їм». Громадянин, прихильник освіти, у своїх відповідях крок за кроком розглядає докази селянина і доводить їхню неспроможність: «їсти, — каже він, — уміє й худоба. ...Але не хлібом єдиним живе людина». Невігластво, на думку громадянина, далеко не так безневинне, як хоче показати селянин. Людина, що може вчитись, але не хоче, винна сама перед собою й перед суспільством. Так, на аргумент «півця», що невігластво не творить гріха, громадянин відповідає: «Невігласи не хочуть учитись, аби їм безпечно було творити зло й беззаконня за своєю хтивістю, немовби від незнання закону»¹¹.

Думки про потребу й користь освіти для суспільного розвитку знаходимо також у листах Теофана Прокоповича. «Хай освіта хвилює вік, досить протилежного», — пише він у листі до професорів Києво-Могилянської академії щойно по прибуттю до Петербурга. Він постійно нагадує, щоб «учився й не знеохочувався» своєму учневі й другові, згодом генеральному підскарбію козацького війська Якову Маркевичу, і вважає його навіть взірцем до наслідування: «О, якби за твоїм прикладом найкращим у всіх з'явився потяг до знань і до навчання, усупереч тиранії традиційного погляду. Справді, тоді б з'явилася надія на виборення правди з темряви. Але ми бачимо, що робиться щось інше. Усі прагнуть навчати інших, а самі не хочуть учитися... Таким чином, світ, занурившись у безпросвітній морок не-

⁹ Прокопович Ф. Владимир // Прокопович Ф. Сочинения. — М.; Л., 1961. — С. 147–206; Прокопович Ф. Духовний Регламент. — М., 1856. — С. 48.

¹⁰ Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — С. 33.

¹¹ Прокопович Ф. Разговор гражданина из селянином да півцем или дячком церковним // НБУ ІР. — ДА/ 300 п. — Арк. 402, 403, 419 зв., 432 зв.

вігластва, хоче показати себе вельми вченим». Жадоба до знань у Прокоповича була постійною. «Освічена людина, — писав він, — ніколи вчитись не перестане, хоча б вона Матусаїлів вік прожила»¹².

На вимогу російського царя Петра I Прокопович проти власної волі змушений був переїхати до Петербурга. Він підтримує освітні реформи Петра, створює перший проект Академії наук, очолює літературно-громадський гурток, який одержав назву «вченої дружини», пише низку публіцистичних і філософсько-богословських творів. Іноземні вчені вважали його найосвіченішою людиною тогочасної Росії, доробок якої позначився на багатьох напрямках розвитку її культури й науки.

У своїх творах Прокопович виходив з ідеї про те, що основою історичного поступу, сили держави, добробуту громадян є освіта, поширення наук, мистецтв і ремесел. Тому верховним носієм державної влади, на його думку, може бути лише освічений правитель, «філософ на троні». Його концепція просвіченого абсолютизму склалась як результат застосування теорій природного права й суспільної угоди до осмислення реалій і потреб російської державності петрівської доби, а відтак сприяла утвердженню пріоритету світського начала, науки, розуму, опертих на авторитет сильної й освіченої державної влади. В основі цього замислу — демократична за своєю сутністю, відповідна інтересам третього стану — ідея спільного блага, «всенародної користі». Проте освічений абсолютизм у розумінні Прокоповича не є тотожним сваволі володаря¹³.

Заслуга Прокоповича, як і очолюваної ним «вченої дружини», куди входили відомі російські мислителі, полягає не тільки в теоретичному обґрунтуванні необхідності освіти для Росії, а й у практичній діяльності. Він бере активну участь в організації шкіл, семінарій, друкарень, бібліотек, театру, у створенні навчальних посібників. Прокопович розтлумачує необхідність освіти для всіх верств населення, у тому числі й для селян. Зокрема, в діалозі «Разговор гражданина із селянином да півцем или дячком церковним» він чи не першим серед вітчизняних просвітників висуває ідею суцільної грамотності. Так, коли «півець» перепитав, чи всім треба бути грамотними, громадянин відповів: «Майже всім. Бо що перешкоджає всім грамоті вчитися, або письмо знати?»¹⁴.

Гальмом у розвитку суспільства просвітники вважали церкву і релігійні забобони. Не був винятком у цьому й Теофан Прокопович, який виступав не проти релігії взагалі, а лише проти віри, що ґрунтується на марновірстві і нецтві: «Коли немає світла вчення, — пи-

¹² Прокопович Ф. Філософські твори: В 3-х т. — К., 1979. — Т. 1. — С. 200, 220; Прокопович Ф. Духовний Регламент. — С. 48.

¹³ Нічик В. Прокопович Теофан // Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. — К., 2002. — С. 165–166.

¹⁴ Прокопович Ф. Разговор гражданина з селянином да півцем или дячком церковним // НБУ ІР, ДА/300 п. — Арк. 419.

сав він, — не може бути доброго стану в державі й церкві, не може не бути неладу й багатьох сміху гідних забобонів, а ще ж і розбрату, і найнерозумніших ересей», які, гадає Теофан Прокопович, аж ніяк не спричинені науками. Бо як стародавні єретики «казилися», так і російські розкольники жорстоко «казяться» не від учення, а від дурощів і невігластва. «І якщо поглянемо через історію, немов через підзорні труби на минулі віки, то, — продовжує вчений, — побачимо все гірше в темних, а не у світлих ученням часах». Але тепер того, хто в науці гідний похвали, намагаються очорнити в очах народу й державців. І це роблять обскуранти, які запевняють, що в країні все гаразд. «До того дійшло, що сліпі сліпих водять... і в баб'ячі побрехеньки ліпше вірять...».

Відсутність освіти, на думку Прокоповича, породжує не тільки невігластво, а й жорстокість, яка від природи не властива людині. «Рід наш жорстокий і безслівний, і письмен ненавидці в цьому винні», — писав він у трагедокомедії «Володимир»¹⁵. Прокопович виступає не за абияку освіту, а за таку, що служить громадському поступові. Адже грамотних, на його думку, розвелось чимало, та не всіх такими називати можна. Деякі вміють лише читати й писати й тим дуже хваляться. Якщо ж і розмовляти ще вміють латиною, тоді вважають себе дуже мудрими, пишаться цим і зневажають усіх, хто не знає латини. Серед таких, як вважає Прокопович, «воістину й гірші за невігласів є».

Мислитель гадав, що шляхом переконання, поширення правильних і висміювання хибних думок і поглядів можна викоренити недоліки та погані звичаї в житті народу. Тому сам писав сатири і підтримав починання в цьому жанрі відомого російського сатирика А. Кантемира. Нещодавно знайдено й опубліковано в перекладі з латинської кілька невідомих епіграм, а також «Російську сатиру» Теофана Прокоповича (175 віршованих рядків), яка вважалася загубленою¹⁶. Зміст сатири, як і більшість віршів, має виразне антиклерикальне спрямування. Поет бореться проти обскурантизму будь-якого гатунку — католицького чи православного — оскільки обидва, на його думку, однаково гальмують науковий і суспільний прогрес. Вороги прогресивних соціально-економічних перетворень зображуються в епіграмах та сатирі цілком реальними, конкретними особами. Це, передусім, лідер православних ортодоксів і консервативних кіл російського суспільства, ростовський архієпископ Георгій Дашков. Сатира, щоправда, була притаманна й творам ренесансних письменників, але їм властиві емоційна невга-

¹⁵ Прокопович Ф. Духовний Регламент. — С. 45–56; Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. — СПб., 1862. — Т. 2. — С. 520, 521, 524; Прокопович Ф. Владимир // Прокопович Ф. Сочинения. — М.—Л., 1961. — С. 181.

¹⁶ Прокопович Ф. Разговор гражданина с селянином да півцем или дячком церковним. — Арк. 423 зв., 424; Прокопович Ф. Філософські твори. — Т. 1. — С. 350–354; Проблемы Просвещения в мировой литературе. — М., 1970. — С. 56.

мовність і спонтанність сміху, а просвітницька сатира вирізняється насамперед більшою розсудливістю і цілеспрямованістю.

Будучи глибоко переконаним, що суспільний розвиток невіддільний від поширення освіти серед народу, Прокопович енергійно дбав про розширення мережі шкіл по всій російській державі. Про це свідчить, наприклад, складений ним «*Духовний Регламент*», у якому знаходимо, зокрема, й таку вимогу: «Щоб кожен єпископ мав у домі чи при своєму домі школу для дітей...»¹⁷. При цьому подано докладні рекомендації про кількість і склад дисциплін, які б там викладалися, та про методи навчання. Заснована Прокоповичем на цих засадах 1721 р. школа довгий час була однією з тих світських шкіл Росії, куди приймали дітей всіх станів. За рівнем освіти, яку здобували тут вихованці, це була найкраща школа в тогочасній Росії. Прокопович був протектором здібної молоді. Відомий, наприклад, факт захисту М. В. Ломоносова, якого хотіли було виключити з Московської академії за його «*мужицьке*» походження. «Не бійся нічого, — сказав тоді йому Теофан, — якби навіть зі дзвоном у великий Московський соборний дзвін стали тебе публікувати самозванцем..., — я твій захисник»¹⁸. За порадою того ж Прокоповича їздив Ломоносов учитися до Києво-Могилянської академії, а 1735 року наш мислитель допоміг останньому влаштуватися до гімназії Петербурзької Академії наук, що й вирішило остаточно долю Ломоносова як ученого.

Прокопович прагнув також розширити межі самотності наукової істини, розуму й навіть намагався ввести критерій розуму до справи віри. Нерідко це приводило його до критики біблійних чудес, вияву суперечностей у Святому Письмі. «Коли між твердженнями Біблії й науки, — писав він, маючи на увазі теорію Коперника, — виникають протиріччя, перевагу потрібно надавати твердженням науки, а Біблію тлумачити алегорично»¹⁹. Істина перестає бути для нього чимось заздалегідь даним у Біблії, вона розуміється як процес набуття й нарощування людством нового знання. Істинне знання він визначає не лише як прозоре, очевидне й певне, а й як корисне і практично значуще. Розвиток дослідного природознавства спонукає Прокоповича обґрунтовувати важливість для науки спостереження, експериментів. Високо оцінюючи розум людини, її здатність до самостійної оцінки дійсності, він надає значну увагу вивченню логічних операцій, методів доведення й аргументації.

Справді, освіченою, на думку Теофана, можна назвати тільки ту людину, яка не обмежується знанням християнських авторів, а вільно орієнтується в культурних досягненнях народів різних віросповідань, як східних, так і західних. Релігійна й національна нетерпимість або обмеженість були чужі Прокоповичу. За свідченням Байера, він лю-

¹⁷ Прокопович Ф. *Духовний Регламент*. — С. 64.

¹⁸ Бантыш-Каменский Д. М. *Словарь достопамятных людей русской земли*. — СПб., 1847. — Т. 3. — С. 627.

¹⁹ Нічик В. Прокопович Теофан. — С. 165—166.

бив говорити, що, «коли п'єш добре вино, не запитуй, звідки воно, а в чесної людини — про її релігію й походження»²⁰.

В епоху, коли жив Прокопович, пишним цвітом буяло в європейському мистецтві бароко — «дивовижний синтез середньовіччя й ренесансу», — яке вирізнялося декоративною пишністю й примхли-зістю форм; вирізнялося рясотою декоративних деталей і вигадливістю²¹. Прихильників бароко було багато й в Україні. Одним із них був, наприклад, Стефан Яворський, який у цьому стилі часто писав і виголошував проповіді. Що ж стосується Прокоповича, прибічника «філософічного навчання в КМА (Києво-Могилянській академії.— В. Л.) у бік засвоєння модерної філософії», то він був «значнішою постаттю бароко та противником барокового стилю»²². Уся його творчість потверджує це. Досить порівняти лише заголовок його поезики й Митрофана Довгалевського:

«De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae dictati Kioviae in orthodoxa academia Mohyleana anno domini 1705» («Про поетичне мистецтво три книги для користування й навчання української студентської молоді, прочитані в Києві в православній Могилянській академії року Божого 1705-го») (Теофан Прокопович);

«Hortus poeticus legendi gratia flores et fructus ligatae et solutae orationis in alma kijoviensi academia mohilozaborowsciana in maius alimentum roxolano abdolonimo eiusque orthodoxae patriae penes Iordanicum et marianum pontum pastinatus anno quo eximie lecta urbs gladiis Ozov iussit ut anno calendis 8-bris 1 1736anno» («Сад поетичний, вирощений задля збирання квітів і плодів віршованого і прозового слова в київській Могиляно-Заборовській академії для більшої користі українському садівникові і його православній батьківщині біля йорданського і марійського морів у році, в якому особливо чудове місто дало наказ [здобути] зброєю Озов, 1 вересня 1736») (Митрофан Довгалевський).

Ще одним доказом його негативного ставлення до модного на той час барокового стилю в мистецтві і літературі може бути факт негативного ставлення Прокоповича до творчості одного з найавторитетніших польських барокових ораторів, єзуїта Млодзяновського. Прокопович критикує його за манірність, позерство, за «курйозний» стиль проповідей, за псування й навмисне затемнення мови. При цьому, щоб переконати своїх слухачів, що красномовство того єзуїта смішне й недоречне, Прокопович бере у свідки Платона, Цицерона та видатного гуманіста Еразма Роттердамського.

На протигагу поширеній тоді думці, що мовою науки може бути лише латинська, просвітники виступали на захист народної мови. Так, у діалозі «Разговор гражданина з селянином...» вустами громадянина Прокопович мовив: «Філософія не значить собою латинська

²⁰ Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — С. 63.

²¹ Лихачев Д. С. Заключение // История русской литературы X—XVII веков. — М. 1980. — С. 457.

²² Чижевський Д. Філософські твори у чотирьох томах. — К., 2005. — Т. 2. — С. 90.

мова, бо може бути філософ і руська людина. І всякою мовою любомудрувати можна». Часто, написавши твір латинською мовою, учений додавав поруч власноручний переклад. Обґрунтовував він це так: «Я власні твори на нашу руську мову переклав... лише з міркувань, щоб вуха наших земляків слова легше сприймали й могли б швидше збагнути. Із цією метою я вибирав більш уживані нами сьогодні слова, а саму структуру слів пристосував до сучасної норми говоріння, — якою тепер користуємося»²³.

З ідеями раннього Просвітництва Прокопович уперше познайомився під час перебування в місті Галле — центрі німецьких пієтистів і продовжував із ними спілкуватися після повернення до Києва, зокрема, листовно з головою німецьких пієтистів А. Г. Франке. Але чи не найсердечнішудружбу мав Прокопович з Й. Ф. Буддеусом — німецьким філософом, борцем проти протестантського догматизму, який написав першу німецьку історію філософії, і саме він репрезентував у Галле раннє німецьке Просвітництво. Коли вони познайомились, невідомо. Але ще в Києві Прокопович цікавиться творами Буддеуса, читає їх сам і рекомендує Якову Маркевичу. Буддеус також високо відгукувався про освіченість Прокоповича, яка, писав, «і в цих (німецьких. — В. Л.) краях широко відома»²⁴. Що ж до пієтизму, то він привертав увагу Прокоповича своїм філологічно-критичним ставленням до Біблії, практицизмом, дієвістю в шкільній справі, що ґрунтувалися не так на схильності Прокоповича до протестантизму, як до раннього Просвітництва в ньому.

Теофан Прокопович вельми цікавився протестантською літературою, зокрема згаданим твором Арндта — основою лютеранського пієтизму. І саме за його бажанням цю книгу переклав випускник Києво-Могилянської академії Симон Тодорський на російську мову й видрукував. У цьому ж таки виданні було опубліковано ще й лист Франке до Прокоповича (так само латинською мовою) від 25.07.1735 року. З листа довідуємось, що Франке пересилає своєму колезі деякі книги протестантських авторів і просить його посприяти, аби книгу Арндта «*Справжнє християнство*» було видано російською мовою в перекладі Симона Тодорського якнайбільшим тиражем²⁵.

Не з власної волі Прокопович прожив більшу частину свого свідомого життя поза межами України. Але Прокопович аж до самої смерті не втрачав зв'язку з Україною. На це вказує лист, якого він направив до митрополита в Києві, коли останній перед смертю просив фінансової підтримки монастиря в Україні. Прокопович наголосив у

²³ Прокопович Ф. Філософські твори. — Т. 1. — С. 227; Прокопович Ф. Разговор гражданина з селянином да півцем или дячком церковним. — Арк. 424 зв.

²⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Маркевича // Киевская старина. — 1894—1895. — Т. 44—49. — С. 85, 225; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Маркевича. — М., 1859. — С. 309; Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. — Berlin, 1953. — S. 363—364.

²⁵ Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. — S. 405—407.

своїй відповіді, що він майновий стан монастиря дуже добре знає і що монастир жодної підтримки не потребував би, якби краще управляли його великою маєтністю.

Теофан Прокопович не був одинаком на ниві раннього Просвітництва в Україні, який ґрунтувався на тому, що суспільний прогрес невіддільний від освіти. Такої ж думки були його великі попередники й сучасники, а також наступники: Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський, Мануйло/Михайло Козачинський, Георгій Кониський, Рафаїл Заборовський та ін. І все ж вклад Теофана Прокоповича в українське раннє Просвітництво такий значний, що його можна вважати чільним представником українського раннього Просвітництва.

Volodymyr Lytvynov

WAS THEOPHAN PROKOPOVYCH THE EARLY ENLIGHTENMENT THINKER?

Activity of the known thinker Theophan Procopovycz (1681—1736) is examined in the context of the Ukrainian spiritual culture of XVII—XVIII centuries, as the main representative of the Early Enlightenment in Ukraine, that is limited to the temporal scopes — approximately 1650-1750years.